

Олег ХАВАВЧАК

БАРОКОВА ПОЕТИКА «ІСТОРІЇ РУСІВ»

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія. Соціальні комунікації. Випуск 26.
УДК 821.161.2-1.091

Хававчак Олег. Барокова поетика «Історії Русів»; 11 стор.; кількість бібліографічних джерел – 6; мова українська.

Анотація: У статті на матеріалі тексту «Історії Русів» простежується превалююча роль барокової образності. Розглянуто прийоми творення людських характерів. Наголошено на антитезі теоцентричного та антропоцентричного.

Ключові слова: порівняльно-типологічний метод, авторський образ історії, барокова антитеза.

Питання стилю «козацьких літописів» у їх типологічно-порівняльному зіставленні і надалі залишається дискусійним. Найповніше проаналізованим серед них вважається «Сказання про війну козацьку з поляками, що через Зіновія Богдана Хмельницького, гетьмана військ запорозьких, вісім літ точилася..., якою він, Хмельницький [...] з тяжкого лядського іга вибився[...]» Самійла Величка. Дослідниця Валентина Соболь у 90-х роках ХХ ст. ідентифікувала цей твір як явище українського літературного бароко. Натомість Михайло Наєнко у праці 2008 року схильний відмовитися від подібної категоричності. Він вважає, що у творі Самійла Величка «не досягнуто єдності стилю», бо «суто бароковими у ньому постають переліки бід, завданих Україні її загарбниками чи переліки почестей, військових сил, трофеїв чи козацьких обладунків, але коли в цих переліках з'являється гіперболізм, то вшував він про наближення якогось нового стилю, а саме — романтизму» [5, с.176]. Учений акцентує також на тому, що за явної переваги барокового стилю у «Сказанні...» С.Величка, книзі для читання з історії, єдності стилю не досягнуто.

Натомість професор Стефан Козак вважає, що «Історія Русів» виражала ранньоромантичну філософську «ідею народу» та «культ героя» [Див.: 3]. У праці «Український преромантизм (Джерела, зумовлення, контексти, витоки)» він, зокрема, пише: «Власне, показуючи, як формувалась преромантична «ідея народу в письменстві козацьких літописів ХVIII ст. та намагаючись представити її подальше визрівання в колах автономістів, масонів і в декабристському русі, ідеологія яких була тісно пов'язана з суспільно-політичними та філософськими ідеями просвітництва та ранньоромантичними віяннями, я намагався пов'язати основні процеси й історико-літературно-культурні явища саме із суспільно-політичними замовленнями і подіями. Отже, можна було ще раз пересвідчитись, як взаємно суспільна дійсність впливала на письменство, натомість письменство на суспільно-політичну дійсність» [2, с.119].

Погоджуючись із професором С.Козаком у тому, що «Історія Русів» свою літературну кар'єру завдячує преромантикам і романтикам,

зокрема, Риллеєву» [2, с.119], що «преромантична ідея народу, представлена в козацьких літописах, зокрема, в Історії Русів і пов'язана з автономічними прагненнями, з виразними месіанськими тенденціями, трапляла на вельми податний ґрунт тодішніх національних змагань слов'янських народів, що в Україні очолили Шевченко, Костомаров, Куліш, Шашкевич та ін.» [2, с.118],— ми маємо, так би мовити, єдностайність із проф. М.Наєнком, який, полемізуючи з авторами, що відносять «Історію Русів» до ХІХ ст., пише: «Цей твір другої половини ХVІІІ ст., того періоду, що й творчість Григорія Сковороди. Навіть мова у них однотипна: ніби тодішня літературна російська, але зі значними вкрапленнями українізмів. І в художньому розумінні вони теж подібні: основа залишалася бароковою [підкреслення моє— О.Х.], а з тієї основи, то там, то там вигулькує або класицизм, або романтика. Свою причетність до бароко [підкреслення моє— О.Х.] автор виказує залюбленістю в просто таки свавільну несамовиту героїку і водночас у барвисту, як у легендах, фразу» [5, с.179]. З метою заглиблення саме у ту «барвисту, як у легендах фразу», я простежу тип антитези, яка у бароко, як відомо, являє собою «не протиставлення, а взаємоперетинання протилежностей, зокрема, тенденцій теоцентризму та антропоцентризму, інтелектуалізму та сенсуалізму; окреслення плинності, мінливості та позірності багатогранного довкілля; перехід одного явища в інше, у свою протилежність; парадоксальність рівнозначних понять бути і здаватися» [3, с.116].

Традиційно (у прийнятному негативному сенсі) «Історія Русів» відокремлювалася від «козацьких літописів», а то й зовсім відлучалася від них. Ми в основному погоджуємось із Михайлом Наєнком у тому, що у певному розумінні «народження цього твору теж вшувалося сказанням Самійла Величка. Читаючи його, мимоволі відчуваєш, що назривала потреба систематичного осмислення всієї української історії, що з її допомогою Україна зможе переконливіше й цивілізовано висловити свої претензії до Московської держави, яка з роками ставала дедалі агресивнішою в наступі на Україну не просто як приєднану до своїх володінь територію, а як націю, як народ певного

менталітету, як європейську країну зі своєю само-бутньою історією» [5, с.177].

У художності письма, як відомо, переко-нуємося найперше на образності персонажів, і в т.ч. на образі Богдана Хмельницького. Подібно до Самійла Величка, твором якого автор «Історії Русів», «очевидно», не користувався [6, с.21], голов-ним бароковим акцентом для нього було «Слово». Відроджуючи київську княжу літописну традицію, автор-анонім щедро пересипає свою оповідь про українську історію промовами, листами, грамота-ми тощо, історичність яких давно заперечена від-повідною наукою.

Так, перед жовтоводською битвою, вирі-шальною в ході «козацької революції» в 1648-му році у «Історії Русів» ужито Слово, прийом про-мови-казання, яка своїм високим гуманістичним смислом, близька, як на нашу думку, до «Закону Божого чи Книги Буття українського народу» Ми-коли Костомарова. Цитую: «Поляки, котрі озброї-ли вас супроти нас, суть спільні і непримиренні вороги наші; вони вже все забрали у нас: честь, права, власність і саму свободу розмови і віроспо-відання нашого; залишається при нас саме життя, але й те ненадійне й нестерпне самим нам, та й що то за життя таке, коли воно переповнене журбою, страхами і повсякчасним відчаєм. Предки наші, відомі всьому світові Слов'яни, або Сармати і Ру-си, об'єднавшись з Литовцями і Поляками по доб-рій волі і заради обопільної оборони від чужопле-мінних, прийшли до них з власною своєю природ-ною землею, зі своїми містами і селами і своїми навіть законами і з усім для життя потрібним. По-ляки нічого їм і нам не давали ні на пензль, а за-слуги наші й предків наших, сподіяні Поляками в обороні Королівства їхнього, відомі суть цілій Єв-ропі та Азії...» [1, с.104].

Окрім величавості оповіді, наведений уривок засвідчує також «пробне ведення сюжетної партії твору». Це, справді, найсуттєвіший засіб художності «Історії Русів». Промовець-гетьман перед уявною аудиторією творить не історію, а її психологізований, сповнений тропіки та болю об-раз. Дослідники «Історії Русів» слушно наголо-шують на її містифікаційній сутності. Звернув-шись у наведеному вище епізоді до маски гетьма-на-наратора, автор творить ідеального націє- та державобудівничого. Йдеться про художній істо-ріософський аспект, тобто про «сприйняття істо-ричного процесу без його тривалості, детерміно-ваності, послідовності, вихоплення з нього важли-вих моментів життя людини, укрупнення їх та протиставлення інертному животінню» [3,с.445]. У «Історії Русів», зокрема, це — епоха Богдана Хмельницького та наступна за нею Руїна. Це час, «коли героїчне минуле вважалося більше сучас-ним, ніж пристосовницьке сьогодення» [3,с.445]. І хоча у Юрія Коваліва, якого цитуємо, йдеться про пізнішу естетичну добу, його дефініція буквально резонує із сюжетною історією аналізованих нами

творів від подій, що передували та супроводжува-ли приєднання України до Московського царства в епоху Богдана Хмельницького, а в «Історії Русів» ще й про подію, яка була спробою України в часи гетьманування Івана Мазепи від'єднатися від того царства.

Барокова парадигма, закладена уже у на-зву твору, (пор.: «Історія карпатських русинів цер-ковна і світська» М.Лучкая), зобов'язувала автора до гри у історичність, і не тільки у містифікації довкола власної особи (В.Шевчук, М.Наєнко). Під-твердженням цьому, як на нашу думку, служить підтекст твору, оправлений відповідною тропікою, взірцями фольклорних творів, структуротворчою антитезою, традиційною в українській літературі від Олександра Митури («Візерунок цнот превеле-бного в Бозі його милості пана отця Єлисея Плете-нецького) — до Михайла Стельмаха («Правда і Кривда», «Кров людська — не водиця»), а також образи численних гетьманів, сучасників і наступ-ників Богдана Хмельницького — в усякому разі, із п'яти самовільно проголошених гетьманів Руїни: Тетері, Сомка, Васюти, Дорошенка, Брюховецько-го, що був у Юрія Хмельницького «великим фаво-ритом і зрадником» [1, с.208].

З-посеред усіх названих гетьманів-руйнівників Іван Брюховецький був позбавлений навіть натяку на елементарну людську порядність, не те, щоб відстоювати мав бодай якісь державни-цькі інтереси. Якщо Тетеря та його полковники «Гуляницький, Богун і три інші», «проходячи без-захисною Малоросією, грабували, пљондрували і палили всі зустрічні селища під приводом, що мстяться вони таким чином на Брюховецького за кривди братів своїх і товаришів, їм од нього спри-чинені, то помста тая була такою ж розумною й справедливою, як розум циганський, по якому ци-ган за те матір свою б'є, щоб жінка його боялася». Натомість «гетьман Брюховецький з військами Малоросійськими, переслідуючи армію Польсь-ку», відбиваючи від її ар'егарду «всі обози та запаси артилерійські», брав «як свою здобич» [1, с.210].

Безславно покінчили свої життєві долі і Тетеря, і Васюта, і Сомко. Вони історично надто малі і дріб'язкові, щоб розміститися на вершині амплітуди протиставлення Богданові Хмельниць-кому. Так само наш автор-анонім, творячи власну конструкцію антитези, добре орієнтується в істо-ричності образу Петра Дорошенка, одного з най-ближчих соратників Богдана Хмельницького, пра-вобережного гетьмана, який навіть домігся возз'єднання з Лівобережжям. Його також за на-магання потоваришувати з Туреччиною було виве-зено в «добровільне заслання» до Москви. Потім призначено В'ятським воєводою і надано у влас-ність село Ярополче з трьомастами кріпаками (ни-ні — Волоколамського району), де він збудував збережене до сьогодні містечко, яке входить до туристичного маршруту: Велике московське кіль-

це. Одна з його дочок вийшла заміж за якогось Гончарова і стала бабусею майбутньої дружини Пушкіна — Наталі Гончарової» [5, с.182-183]. Словом, це той воїн, якого високо цінує навіть неприятель.

Щоб висвітлити політичне обличчя Петра Дорошенка, його державницьку позицію у питанні «приєднання-від'єднання» від Росії як основи художнього сюжету-розповіді, автор «Історії Русів» вдається до ще однієї власне барокової форми (теж містифікації) — до листа. Дорошенко пише Брюховецькому листа до Москви і дорікає: «Такий начальник у народі, який ти є, Іване, винен перед судом Божим і людським. Народ, який довірив тобі долю свою, пролив незмірну силу крові своєї, загубив також незліченних предків своїх і нащадків на побойовищі, ведучи довголітні війни з Поляками за вольність свою і свободу? Воістину ніякої, а саму злобну химеру! Різні труди їхні і все, набуто потом їхнім, забирають у них Воеводи та пристави: суд же й розправа в їхніх руках. І що ж зостається нещасному народові? Тільки злидні, туга та стогін. Ви зі старшинами своїми збагатилися в Москві самими жінками, але й то за посаг їхній народ відплачує; і ти уподібнюєшся достеменно тому пастухові, який держить корову за роги, а інші її доягь. Як же не маєш ти своєї сили і відваги, то можна пошукати й сторонньої; і як нема і в Християнстві правди, то можна спробувати її і у чужовірців. А то є вельми справедливо, що коли людина потопає, то й бритви хапається; і се не є гріхом і глупотою, але крайність, вимушена необхідністю. Я ладен усе відступити на користь народу, навіть і саме життя своє, але покинути його в тяжкій неволі і думати мені нестерпно» [1, с.217].

Цей пасаж автора у формі листа самого Петра Дорошенка характеризує першого як великого націтворця: він «держить в умі» образ української національної еліти, подібно до автора «Слова о полку Ігореві» наділяє його високою філософською, філологічною, історичною культурою.

Однією із особливостей художності оповіді в «Історії Русів» можна, як на нашу думку, вважати поєднання гри як літературного прийому і написання життєвих сцен сьогодення чи їх історичної оцінки. Так, про Петра Дорошенка у творі читаємо: «Гетьманство Дорошенкове і воїнство його не що інше було, як велика розбишацька ватага. Він з нею безперестану нападав то на Малоросію, то на селища відомства Ханенкового» [1, с.223], або: «Дорошенко, смикаючись за Дніпром з місця на місце, не передбачав для себе нічого сприятливого...» [1, с.224].

В усякому разі повним антигероєм, руйнівником у розповіді автора «Історії Русів» став Іван Брюховецький. Його образ, як на мою думку, виписаний так, що може бути повноцінним тлом ідеї від'єднання від Московії Івана Мазепи. Автор при цьому мистецьки обрав хронотоп — столицю імперії.

Сцени перебування Івана Брюховецького у Москві виконані в стилі низового бароко, якого не оминав у своєму викладі жоден із «козацьких літописців». Митець-анонім чудово володіє усіма можливими виявами глузування та іронії. Він вдається до травестії високого панегіричного стилю, а свого персонажа іронічно ототожнює із «видатною» особою, що задумала здійснити якийсь високоповажний державницький візит. Насправді, читач бачить перед собою того самого «великого фаворита і зрадника» Юрася Хмельниченка, з якого автор розпочинав його представлення у тексті. Оповідь тут стає повноцінним карнавалом, для якого «характерне маніпулювання сенсами, замінювання значень протилежними» [3, с.238]. Авторська іронія переростає у сарказм, коли злодіяння гетьманські обертаються великим злом проти національної самобутності та економічної самодостатності України. Виклад носить градаційний характер. Спочатку вся увага зосереджена на персоні гетьмана: «Гетьман Брюховецький, уславлений значними своїми військами та успіхами, задумав побувати в Москві для вшанування Царя свого, і тому на початку Вересня місяця 1665 року, зібравши численну собі кавалькаду з Генеральних Старшин і численних Полковників, вирушив з ними до Москви. Зустріч і прийняття були для Гетьмана надзвичайні. Усе, що пишнота й достаток породжують, ужито при тому з надміром, і після перших привітань розпочаті й повторювані банкетні здивували гетьмана і призвели його до нестями; і коли він уважав себе піднесеним у краще небо, як «Запорозька Січ-мати і Великий Луг-батько», то від Міністерства Московського пораджено йому просити в царя Ласки, щоб він його іменував Боярином Московським, аби, як казали вони, «спілкуватися ліпше й вільніше із стовбовими Боярами тутешніми» [1, с.213]. Зрозуміло, іронізує автор, «у нестямі» й не такого натвориш, тож «гетьман узявся за тее прохання, як за найбільше своє блаженство, і, звичайно, в тому його зовсім не утруднювали, але зразу пожалували Великим Воеводою і Думним Боярином. Після того оженили його з Царською своякинею, а багатьох Полковників і Старшин переженили із Боярськими доньками, і все йшло з великим успіхом. Частування при тому супроводилися в повній мірі щедротами, ласкавістю і всіма можливими щедротами» [1, с.213].

Автор-анонім — дивовижний творець метафоричного епітета. В уяві читача він вимальовує, по-перше, образ «переженої Малоросії» в Москві, потім мусить спорядити її із гостей додому, а щоб їй було ще комфортніше у тому від'їзді-приїзді, то в цьому за неї ще раз величаво подумали, тобто «з Ласки Божої і Царської» дарували супровід Великого Воеводу — при якому ще «мусять бути» «і малі Воеводи» [1, с.213]. Вершиною наведеного градаційного образу є сповнена внутрішніх видінь комедійно-саркастична сцена приїзду імперської навали на Україну, створена давньо-

руським літописним образом «потягнули»; «вони тягнулися сюди різними шляхами й дорогами і за три місяці заповнили Малоросію й позаймали геть усі міста та містечка. Штат кожного із них був досить велелюдний...» [1, с.213].

Карнавальність, театр вимагав від митця дії, і автор «Історії Русів» точно і тонко за допомогою конкретних вчинків, творить її: гості невідкладно «переглянули й переписали все майно мешканців до останньої животини і всякого дріб'язку» і «обклали все теє податками», а «для того відчинено їм комори, спіжарні, скрині і всі схованки, не виключаючи льохів, пасік, хлібних ям та самих клунь і голубників» [1, с.213].

Самійло Величко у своєму «Сказанні...» створив широко цитований в літературі образ польсько-шляхетської неволі в Україні, автор-анонім «Історії Русів» виписує у деталях найнеймовірніші сцени знущань народу від московських людей служивих: «По містах і містечках проїжджі на базар дороги й вулиці замкнено було й обнято сторожами й приставами. З усього вивезеного на базар і вивожуваного з нього стягали данину на розсуд і за розписом Воевод, а від них за всяку затайку та «флатировку» карано з прикладною жорстокістю. А звичайні в таких випадках причіпки наглядців закінчувалися здирством та биттям. Новина тая, хоч яка вона, може, звичайна була в інших країнах, в тутешніх видалася лютою, згубною і занадто нестерпною. Народ од неї застогнав, зчудувався і вважав себе пропащим. Ремствування проти Гетьмана відгомоном пішло з одного краю землі до другого» [1, с.213].

Політичному безумству письменник протиставляє розум і волю Богдана Хмельницького. Він спирається у своїй діяльності на козацтво, навчає його свободі на прикладі борців за неї в минулому. Подібно до тодішніх поетів-романтиків, автор вільно поводить з історією. Вірний художній правді твору, митець спалює у «мідному бикові Гетьмана Наливайка, Лободу та інших; згадайте обдерті і відтяти голови Гетьмана Павлюги, Обозного Гремича та інших; згадайте, нарешті, Гетьмана Острияницю, Обозного Сурмила, Полковників Недригайла, Боюна та Риндича, котрих колесували і живим жили витягали, а премногих з ними старшин ваших живих же на палі наткнули та іншими найлютішими муками життя позбавляли. Не забувайте, братіє, і тих безневинних немовлят ваших, яких Поляки на гратах смажили та в казанах варили» [1, с.105].

Автор «Історії Русів», як людина високої освіченості й культури, творить блискучі в стилі барокового натуралізму сцени, щоб підняти народ, роз'єднаний і розгублений, на нову звитьягу. Окрім вражаючих жорстокістю сцен катувань, він психологічно вмотивованими переліками тих катувань нагнітає силу емоційного впливу на козацтво. Завершуючи свою градаційно скомпоновану промову найсильнішим з його погляду видінням: «І тії

мученики, що безвинно потерпіли. Волають до вас із гробів своїх, вимагаючи за кров їхню відомщення і викликають вас на оборону самих себе і отчизни своєї», — домагається бажаного. «Ледве завершив Хмельницький слово своє», як козацтво виявило одностайну готовність і «заволало»: «Готові вмерти за вітчизну і віру православну! Повелівай нам, Хмельницький, повелівай і провадь нас, , куди честь і обов'язок нас кличуть!...» [1, с.105].

Авторові «Історії Русів» важливо було показати Хмельницького як харизматичну постать в Україні XVII ст. Він створює художній образ козацької революції, в якій він достойний лідер, бо, як каже він, «вимушені клятви непосутні..., бо закони божественні, природні і громадські завше такі клятви скасовують» [1, с.105]. У слові від себе автор конкретизує вагомій грані гетьманської політики і внутрішньої, і зовнішньої, і вона, напровагу «політиці» Брюховецького, послідовно націєтворча. Зрештою, Б.Хмельницький завоював собі безсмертя, а І.Брюховецький — ганебну загибель.

Отже, «Історію Русів», як і «козацькі літописи», слід вважати «творами поза єдністю стилю». «Високе» бароко тут опонує «низькому». Тому, не можна погодитись із тими дослідниками, в т.ч. і сучасними, які вважають, що ідея народу зведена тут до запорожців Івана Брюховецького.

Відроджуючи літописну традицію княжої доби, що теж функціонально співвідноситься із українським бароковим автором, наш анонім утверджував ідею виняткової ваги ролі лідера в державі. Мовляв, який гетьман, такими стають і його воїни, ілюструючи цю концепцію образом козацтва Богдана Хмельницького.

Ставлячи метою власної художньої історії стракувати образ історії України як бінарну опозицію «велич / нещастя» (М.Наєнко), автор «Історії Русів» основною стилістичною лінією обирає антитезу герой-антигерой. Не завершуючи історіософію свого твору власне хмельниччиною, автор-ерудит ще віддасть кілька вражаючих силою переконання художніх штрихів Іванові Мазепі та Павлові Полуботку, але це він зробить властивим йому, хоча уже буквально «телеграфно»-утаємниченим стилем. Як це було стосовно негативних вчинків Б.Хмельницького чи позитивних Івана Брюховецького.

У такий спосіб обґрунтована автором ідея «від'єднання» від Московії, неначебто потайна і другорядна. Головною ж все-таки автор-федераліст залишає у тексті «багатообіцяючу», преромантичну за своєю суттю, виголошену Богданом Хмельницьким ще 1648 року, ідею приєднання до Москви.

На підставі розглянутих нами характеристик та стилю їх художнього втілення напрошується також висновок, що, як і «Сказання...» Самійла Величка, «Історія Русів» становить собою «книгу для читання», авторським образом історії із виразним натяком на літописний жанр, на барокову містифікацію та гру.

Література

1. Історія Русів / Пер. І. Драча. – К.: Рад. Письменник, 1991. – 318с.
2. Козак С. Український преромантизм (Джерела, зумовлення, контексти, витоки).— Варшава, 2003.— 224 с.
3. Літературознавча енциклопедія: У 2-х т./ Автор-укладач Ковалів Ю.І. – К.: ВЦ«Академія», 2007 – Т.1. – 612 с.
4. Літературознавча енциклопедія: У 2-х т./ Автор-укладач Ковалів Ю.І. – К.: ВЦ«Академія», 2007 – Т.2. – 624 с.
5. Наєнко М. Художня література України. Від міфів до модерної реальності. – К.: Просвіта, 2008. – 1064 с.
6. Шевчук В. Нерозгадані таємниці «Історії Русів» / Шевчук Валерій // Історія Русів / Пер. І. Драча. – К.: Рад. письменник, 1991. – С. 5-28.

Олег Хававчак

Барокковая поэтика «Истории Русов»

Аннотация. В статье на материале текста «Истории Русов» прослеживается доминантная роль барокковой образности. Разматриваются приёмы образования человеческих характеров. Делается акцент на антитезе геоцентрического и антропоцентрического.

Ключевые слова: сравнительно-типологический метод, авторский образ истории, барокковая антитеза.

Oleg Khavavchak

The poetic of baroco in «History of Rusies»

Summary. In the article on material of text of «History Rusiv» traced predominating role of barokovoy vividness. The receptions of creation of human characters are considered. It is marked an antithesis geocentric and anthropocentric.

Key words: comparatively tipologichniy method, author appearance of history, antithesis of baroco.

Хававчак Олег– аспірант кафедри української літератури УжНУ.